



LIPOOTI FAKATA'U 2022/2023

MATU'UAKI 'A E LOA 'I HE PULE LELEI

KANOTOHI

1. Talamu'aki mei he 'Ompatimeni	3
2. Lau 'a e 'Ofisa Pule Ngaue	4
3. Vakai fakalukufua	5
Taumu'a, visione & misiona	5
Ngaahi fatongia 'a e 'Ompatimeni	5
Ngaahi taumu'a mo hono polokalama	6
Fa'unga fakangaue	8
4. Ko e Ngaue	9
Vahevahe 'o e Pa'anga	11
5. Fatongia fakatotolo	12
Faka'eke'eke tokamu'a, founга ngaue & 'analaiso	12
6. Aofangatuku	26
7. Fakamatala Tanaki	27
Founга fetu'utaki	34

1. TALAMU'AKI MEI HE 'OMIPATIMENI



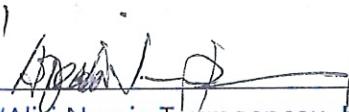
'Oku ou fiefia ke lipooti 'a e fakamatala fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni ki he 2022/23 (1 Siulai 2022 ki he 30 Sune 2023).

'Oku mau tau'ataina fakakonisitutone pea 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he kotoa homau ngaahi fatongia. 'Oku mau fiefia foki he *Lao fakaangaanga ko e Lao ki hono Malu'i 'o e Fakamatala Taautaha ki he Mo'ui* 'oku lolotonga 'i he Fale Alea. Ko e fatongia mafatukituki he tene tokanga'i hono tauhi, ngae'aki mo tukuatu 'o ha fakamatala ki he mo'ui lelei 'e ha ngae'anga.

'I hoku ui ko e 'Omipatimeni, 'oku 'ikai toe tuku ha lelei ke fakapapau'i 'oku fakahoko e fatongia 'i ha tu'unga ma'olunga mo kei hokohoko atu aipe 'emau fakahoko homau fatongia fakalao ko e fakatotolo.

'Oku kei mahulu ange pe 'a e fakahoko homau fatongia ke tau'ataina, 'ikai filifili manako mo malu'i e ngaahi fakamatala 'i hano launga'i ha Potungaue pe Pisini 'a e Pule'anga, ka 'i he taimi tatau 'oku 'ikai mole ai 'emau hounga'ia he ngaahi poupou mei he ngaahi va'a fengae'aki 'a e Pule'anga moe Falealea.

Na'e ikuna foki 'e 'Aisea Havea Taumoepeau, S.C e fatongia 'Omipatimeni he 'aho 18 Fepueli 2023, pea ko e makamaile ia kiate ia talu 'ene kamata faifatongia mei he 'aho 25 'Okatopa 2014. Kuo hoko 'ene tataki moe visone ko e ta sipinga mo tofa ha hala fononga ki he kau muiaki 'o e fatongia.


'Alisi Numia Taumoepeau, KC

'Ofisa Pule Ngaue
'Omipatimeni Fakataimi

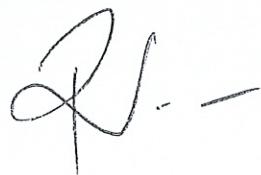


2. LAU ‘A E ‘OFISA PULE NGAUE

Ko homau va fengaue’aki moe ngaahi Potungaue moe Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘oku lelei ‘aupito, pea ‘oku mau faka’ai’ai kinautolu kenau longomo’ui, fakafaingofua mo taimi totonu ‘enau ‘omai ‘a e tali ki ha launga.

Ko e taha ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ‘i he lipooti ni ko e taimi na’e faka’ataa ai ‘e Tonga ni ‘a e fefolau’aki mei he fakataputapui fefeka ‘o e Covid-19, he na’e malava heni ke hoko atu ‘a e ngaahi folau ki he ngaahi ako moe konifelenisi ‘o tatau ‘i Tonga ni mo tu’apule’anga.

‘Oku ‘avalisi ke ‘i he tu’unga tatau pe fika ‘o e ngaahi launga kuo mau ma’u. ‘I he taimi tatau, ‘oku faka’au ke lahiange ‘a e ngaahi launga ‘oku mafatukituki ange mo mahu’inga makehe hono ngaahi ‘isiu, pea kaunga foki ki he ngaahi potungaue lahiange, ‘o ‘ikai ke kei taha pe. Ko e ngaahi launga pehe ni ‘e fiema’u ha taimi lahiange ke fakatotolo mo fengaue’aki vaofi mo e ngaahi sino mafai ke solova. Lolotonga ko ia, ‘oku mau sio ki ha fa’unga ngaue fo’ou ke solova vave ‘aupito ha ngaahi ‘isiu ko e molomolo muiva’e ki he ngaahi ‘Ofisi ‘Omipatimmeni ‘i tu’apule’anga.



Roman Vaihu
‘Ofisa Pule Ngaue Le’ole’o



3. Vakai Fakalukufua

Taumu'a

Na'e fokotu'u 'a e 'Ofisi 'o e
'Omipatimeni 'o fakatatau ki he *Lao
'Omipatimeni 2001.*

Na'e fokotu'u 'o makatu'unga 'i he
fiema'u vivili ke 'i ai ha sino ngaue ke
ne tokanga'i ha ngaahi ta'efiemalie 'a e
kakai 'o e fonua 'i ha sino ngaue
fakapule'anga.

Ko homau tefito'i fatongia 'i he
lolotonga ni ko hono sivisivi'i 'o e
faitu'utu'uni 'a e ngaahi sino ngaue
fakapule'anga kuo launga'i pe tukuaki'i
ke fakapapau'i ko e faitu'utu'uni ko ia
na'e totonu pea 'ata kitu'a.

Visone

Ko 'emau visone ia ke fakapapau'i 'oku
totonu, 'ata kitu'a pea taliui ki he
fatongia 'a e ngaue mo e ngaahi
faitu'utu'uni 'a e ngaahi Potungaue mo
e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga.

Misiona

Ke mau fakahoko ha ngaue 'ikai filifili
manako 'i hono teke 'o e fuafatongia
lelei mei he ngaahi sino ngaue
fakapule'anga. 'Oku mau ngaue
faka'utumauku ke fakapapau'i 'oku
ho'ata ki tu'a 'a e faiotonu, pule lelei,
'ata kitu'a mo e taliui ki he fatongia
mei he ngaahi sino ngaue
fakapule'anga.

Ngaahi fatongia 'a e 'Omipatimeni

Fakatatau ki he *Lao 'Omipatimeni 2001*
ko homau fatongia tefito ia kemau
hoko ko ha sino ngaue 'ikai filifili
manako mo ola lelei ki ha ngaahi
ta'efiemalie koe'ahi ko ha ngaahi
faitu'utu'uni 'o ha sino ngaue
fakapule'anga.

'Oku fiema'u heniheniheni kemau fakahoko:

- Leva'i 'o e ngaahi launga
- Sio fakalukufua ki he ngaahi
sino ngaue fakapule'anga
- Fetu'utaki mo fakahoko e
ngaahi polokalama talanoa
fatongia.

'Oku 'i ai 'a e *Lao Fakaangaanga ko e
Lao ki hono Malu'i 'o e Fakamatala
Taautaha ki he Mo'ui'oku lolotonga 'i
he Fale Alea.* Ka paasi eni 'e hoko 'a e
'Omipatimeni ko e taimu'a hono vakai'i
'a e founiga tauhi, pule'i mo tukuatu 'o
e ngaahi fakamatala ko ia 'e ha sino
ngaue ki he mo'ui lelei 'i Tonga ni.

'I he taimi tatau 'oku hokohoko atu
homau fatongia tefito ko e tali launga,
fakatotolo'i mo hoko ko e sino ngaue
ki hono solova 'o e ngaahi launga mei
he kakai 'o e fonua.

Ngaahi taumu'a mo hono ngaahi polokalama

Koe'uh ko 'emau ngaue tefito ke teke 'a e pule lelei ko e muimui pe he ngaahi sino ngaue fakavahenga mo fakamamani lahi kuo fokotu'u he taumu'a tatau.

SDG 16	Faka'ai'ai ha sosaieti melino mo ngaue fakataha ki he fakalakalaka mo e fakamaau totonu.
TSDFII 3.2	Ke ai ha sino ngaue fakapule'anga 'e faitotonu, 'ata kitu'a mo ola lelei 'ene ngaue ki he ngaahi fiema'u tefito.
TSDFII 3.4	Fakapapau'i 'oku ngaue 'a e lao mo e ma'uma'uluta ki he malu e fonua
TSDFII 3.5	Fakalakalaka'i e va fengae'aki e Fakataha Tokoni, Ma'u Mafai, Fale Alea mo e Fakamaau'anga
TSDFII 4.3	Ke ngaue'aki ha founa fetu'utaki fakaonopooni 'oku falala'anga, malu pea faingofua.

Fakalotofonua, ko homau fatongia 'oku taumu'a ke a'usia e ngaahi me'a ni:

Ola 1	Ko e founa taki mo e tu'utu'uni ngaue 'oku kainga mo hono fakalele lelei 'o e 'ofisi ke ne a'usia e ngaahi ola 'oku taumu'a ki ai. Pea ko e ola ko ia 'oku fekau'aki mo e ngaue lelei 'a e 'ofisi ki hono tulifua e ngaahi ola kehe.
Ola-iiki 1.1	Founa taki mo e fale'i tu'utu'uni ngaue
Ola-iiki 1.2	'Ofisi 'o e 'Ofisa Pule Ngaue - Tokanga'i hono fakalele e 'ofisi, Totonu 'a e Tangata, fakapapau'i 'oku ola lelei e ngaahi polokalama talanoa fatongia mo e 'ofisi 'i Vava'u
Ola-iiki 1.3	Tafa'aki ki he Palani Ngaue – Fakalelei'i e tafa'aki ki hono tokanga'i e kau ngaue mo e anga e fuafatongia, leva'i lelei e me'a fakapa'anga mo hono tokanga'i e me'a fakakomipiuta 'oku ngaue lelei.
Ola 2	Ko e fatongia fakatotolo mo 'ene kakunga ki he fatongia tefito 'e leva'i ia fakatatau ki he ngaahi ola si'i ko eni:
Ola-si'i 2.1	'Ikai filifili manako pea ngaue lelei hono leva'i e launga
Ola-si'i 2.2	Tonu hono vakavakai'i
Ola-si'i 2.3	Tukunga lelei 'a e ngaue 'a e fa'unga Pule'i fakangaue
Ola-si'i 2.4	Ke hokohoko lelei pea 'i ai ha polokalama ako'i 'o e kaungaue

Ngafa taliui ki he fatongia

Vaha'a taimi 'o e Ma'u Mafai			
Hingoa	Tu'unga	Kamata	'Aho na'e ngata ki ai
'Aisea H Taumoepeau, SC	'Ompatimeni	1 Siulai 2022	18 Fepueli 2023
'Alisi N Taumoepeau, KC	'Ompatimeni Fakataimi	19 Fepueli 2023	30 Sune 2023

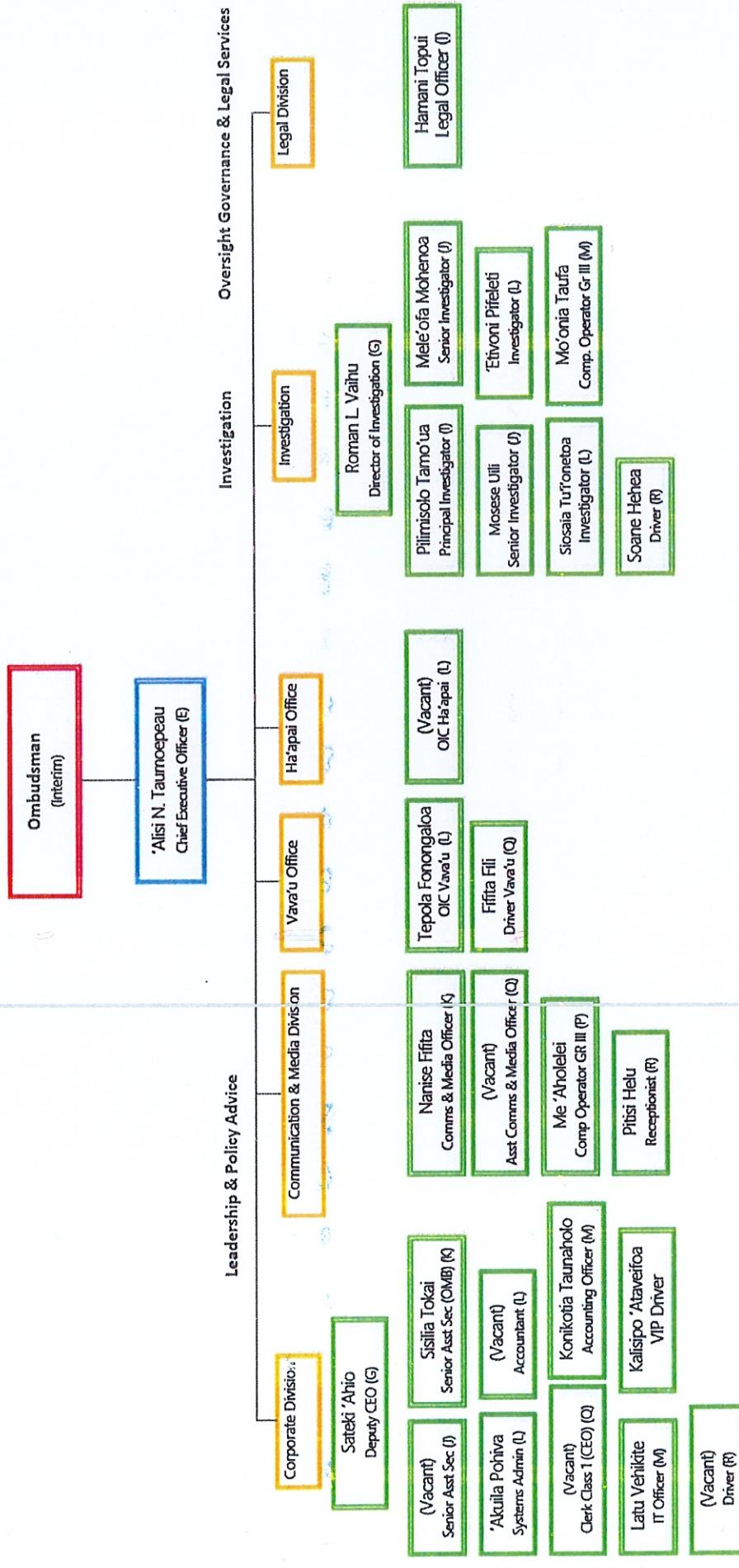
Ko e fuofua taimi eni ki he Sea 'o e Fale Alea 'i ha loto ki ai 'a e kau Memipa 'o e Fale Alea ke fakanofa ha 'Ompatimeni. Kimu'a 'i he 2016 na'e pau ke loto ki ai 'a e Kapineti. Ko e founiga fo'ou ko eni 'oku ne liliu ai 'a e founiga fakanofa 'o e 'Ompatimeni mo e mafai 'oku taliui ki ai mei he Kapineti ki he Fale Alea.

'Oku mahulu heni 'a e tu'unga 'ata-ki-tu'a 'o e founiga fakanofa he na'e fakanofa au ko e 'Ompatimeni Fakataimi, 'i he malumalu 'o e *Lao 'Ompatimeni 2001*.

Fa'unga fakangau

Ko e 'Omipatimeni ko ha 'ofisa fakakonisitutone 'oku malu'i o fakatatau ki he Konisitutone. Ko hono fakanofo 'oku fakalao fakatau ki he *100 Omipatimeni 2001 pea 'oku ikai fakanofo ja fakatatau ki he Lao ki he Ngau Fakapule'anga* 2016.

Ko e anga eni 'o e fa'unga fakangau 'a e 'ofisi 'i he 'ene a'u mai ki he 'aho 30 Sune 2023:



4. Ko e Ngaue

'Oku fakamatala 'i he lipooti ko 'eni 'a e ngaue 'a e 'Ofisi 'o fakatatau ki he Palani Ngaue (Corporate Plan) 2022/23 mo e Patiseti pea fakahoa foki ki he ngaue na'e fakahoko 'e he ngaahi va'a ngaue. 'Oku tauhi 'e he 'Ofisi 'a e ngaahi fakamo'oni 'o e ngaue 'oku fakamatala 'i he lipooti ni.

Fakamatala konga lalahi 'o e ngaue

'Oku 2 'emau polokalama ngaue:

- i. Tataki fakangaue mo e fale'i ki he founa ngaue, pea mo e
- ii. Ngaue ki he launga mo e fakatotolo.

'Oku fakafekau'aki 'e he ongo polokalama ngaue ko 'eni 'a e ola 'o 'emau ngaue ki he ngaahi taumu'a 'i he malumalu 'o e Palani Langa Fakalakalaka Tu'uloa (Sustainable Development Goals pea mo e Tonga Strategic Development Framework II). 'Oku ha kiate kimautolu 'oku fiema'u ke fakalelei'i 'a 'emau Palani Ngaue ke fakamamafa 'a e tokanga pea ngaue'aki foki ha ngaahi me'afua mahino 'oku ne faka'ai'ai 'a e tu'unga lelei 'o e ngaue, pea ne fakamatala'i 'a e tu'unga lelei 'o e ngaue kuo mau fakahoko, 'a ia 'oku fa'a pulia 'i hono fua 'aki 'a e ngaue kuo fakahoko 'a e lahi 'o e ngaue na'e fakahoko.

'Oku 'uhinga 'a e Va'a Tataki Fakangaue mo e Fale'i ki he Founa Ngaue ki he:

- i. Leleiange 'a e tataki mo e fale'i fakaengae;
- ii. Leleiange fakalukufua 'a e fa'unga pule;
- iii. Tokangaekina 'a e Ngaahi Totonu 'a e Tangata;
- iv. Fakahoko 'a e ngaahi ako fekau'aki mo e ngaue 'oku fakahoko;
- v. Leleiange 'a e kaungaue mo e fa'unga pule'i 'o e ngaue;
- vi. Tu'unga lelei 'a e fa'unga pule'i fakapa'anga;
- vii. Ma'uma'uluta 'a e fa'unga fakahoko ngaue mo e fa'unga sivi'i; pea
- viii. Lelei, falala'anga e fa'unga fakakomipiuta mo e tekinolosia fakamatala.

'Oku kehe 'a e fakamamafa ia 'a e va'a Fakatotolo, 'o kau ai:

- i. Fa'unga fakatotolo 'oku tau'ataina, lelei mo vave
- ii. Ma'uma'uluta 'a e ngaue mo hono sivi'i
- iii. Ma'uma'uluta 'a e fa'unga fakahoko 'o e ngaue, pea
- iv. Hokohoko lelei 'a e ako'i 'o e kaungaue

Na'e a'usia 'emau ngaahi taketi ngaue 'i hono ngaue'aki 'o e me'afua 'oku faka-e-mata'i fika. Na'e kau ki hen'i 'a e a'usia 'a e ngaahi fika mo e ngaue fakauike na'e fiema'u 'e he Palani Ngaue. Na'e tokoni lahi 'a e ola ko 'eni ke mau 'ilo ai 'a e ngaahi 'elia ngaue 'oku fiema'u ke fakalelei'i hange ko hono tauhi 'o 'emau lekooti mo muimui ki he ngaahi fakahinohino mei Fale Pa'anga.

Ko e me'a tatau 'oku hoko ki he ola 'o e ngaue 'a e va'a fakatotolo. 'Oku 'omai 'e he 'analaiso faka-e-mata'i fika ha ki'i tokoni ka 'oku 'ikai ke ne makupusi ai 'a e ola 'aonga 'emau fuafatongia ki hono fakalelei'i 'o e fa'unga pule mo e fakahoko ngaue 'i he sekitoa fakapule'anga. 'Oku 'ikai lava 'e he 'analaiso faka-e-mata'i fika 'o fakamatala'i mo fakamahu'inga'i 'a e ola 'o 'emau ngaue.

'Oku 'omai 'e he tukunga ko 'eni ha me'afua fo'ou mo mahino ke ne lava 'o fakamatala'i kakato pea fakaofonga'i totonu 'a e ngaue 'oku mau fakahoko mo muimui ki he fiema'u 'a e palani ngaue.

'Oku ha 'i he Kalafi 1 ('i he ngaahi fakamatala tanaki mai ki he fakamatala ni), 'a e ngaahi ngaue na'e fakahoko 'e he 'Ofisi 'i he vaa'i taimi 'oku lipooti.

Vahevahe ‘o e Pa’anga

‘Oku ha ‘i he tepile 1, 2 mo e 3 ‘a e fakamatala to‘o me‘a lalahi ‘o ‘emau ngaue‘aki ‘a e pa’anga. Na‘e fakalakalaka ange ‘emau pule‘i lelei ‘a e pa’anga mo tauhi ‘a e lekooti hono ngaue‘aki. Na‘e toe leleiange ‘emau muimui ki he ngaahi tu‘utu‘uni ‘a e Potungaue Pa’anga, pea si‘isi‘i ha fakafoki mai pe fakatatali ha ngaahi totongi. Na‘e si‘i ‘aupito ha faingata‘a fakapa’anga.

Tepile 1: Ko e Ngaahi Fakamole ‘i hono fakahoa ki he Patiseti ngata ki he 30 Sune 2023

Polokalama 1: Polokalama-si‘i – Tataki mo e Fale‘i	Actual 2022/23	Budget 2022/23	Variance/ Fund Balance
01 Offisi ‘o e ‘Omipatimeni	\$ 233,300	\$ 291,000	\$ 57,700
02 ‘Ofisi ‘o e ‘Ofisa Pule Ngaue	\$ 280,100	\$ 135,900	\$ 144,200
‘Ofisi ‘i Vava‘u	\$ 86,300	\$ 89,000	\$ 2,700
03 Va‘a Ngaue Tokoni	\$ 571,000	\$ 618,100	\$ 47,100
04 Ngaue Fetu‘utaki mo e Oongoongo	\$ 99,500	\$ 138,300	\$ 38,800
Polokalama 2: Fakatotolo	—		
01 Fakatotolo	\$ 243,700	\$ 316,500	\$ 72,800
Katoa	\$ 1,513,900	\$ 1,588,800	\$ 74,900

Tepile 2: Ngaahi fakamole ki he polokalama si‘i

Fika ki he polokalama si‘i	Hingoa ki he polokalama si‘i	Patiseti kuo tali \$	Fakamole \$	Peseti (%)
04101	‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni	291,000.00	233,300.00	80.17%
04102	‘Ofisi ‘o e ‘Ofisa Pule Ngaue	135,900.00	280,100.00	206.11%
04103	Va‘a Ngaue Tokoni	618,100.00	571,000.00	92.38%
04104	Ng Ngaue Fetu‘utaki moe Oongoongo	138,300.00	99,500.00	71.95%
04201	Fakatotoio	316,500.00	243,700.00	77.00%
04101201	‘Ofisi ‘i Vava‘u	89,000.00	86,300.00	96.97%
	KATOA	\$1,588,800.00	\$1,513,900.00	95.29%

Tepile 3: Ko e peseti ‘o e vahe ‘i hono fakatatau ki he fakamole ‘i he polokalama si‘i

Fika ki he polokalama si‘i	Hingoa ki he polokalama si‘i	Vahe \$ (%)	Pa’anga Ngaue \$ (%)	KATOA \$
04101	‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni	189,500(81.23%)	43,800(18.77%)	233,300.00
04102	‘Ofisi ‘o e ‘Ofisa Pule Ngaue	122,200(43.63%)	157,900(56.37%)	280,100.00
04103	Va‘a Ngaue Tokoni	164,600(28.83%)	406,400(71.17%)	571,000.00
04104	Ng Ngaue Fetu‘utaki moe Oongoongo	59,900(60.20%)	39,600(39.8%)	99,500.00
04201	Fakatotolo	232,200(95.28%)	11,500(4.72%)	243,700.00
04101201	‘Ofisi ‘i Vava‘u	32,700(37.89%)	53,600(62.11%)	86,300.00
	KATOA	\$801,100(52.92%)	\$712,800(47.08%)	\$1,513,900.00

5. Fatongia fakatotolo

'Oku tafe mei he Lao 'Ompatimeni 2001 'a homau fatongia angamaheni ke tali mo fakatotolo 'a e ngaahi launga.

Launga

Ko e ngaahi launga 'o e fakahoko ngaue 'oku fekau'aki mo e ngaahi fakahoko ngaue pe faitu'utu'uni 'oku pe na'e hala 'a e ngaahi Potungaue, Va'a Ngaue pe Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. 'Oku vakai'i 'a e fakaikiiki 'o e launga 'i hono ma'u mai, pea fakafou 'i he founa ngaue 'a e va'a fakatotolo. 'Oku lava hen 'o mahino pe ko e launga ko 'eni 'oku fekau'aki mo ha ngaue pe faitu'utu'uni 'oku mau mafai ke fakatotolo, pe, 'ikai. Pe ko ha launga 'eni 'oku 'ikai ke fakahoko 'i he laumalie lelei, va'inga, launoa pe fakapolitikale. 'Oku mau ma'u 'a e mafai ke fakatotolo 'i 'a e ngaahi sino fakapule'anga, katoa.

'Oku 'i ai 'a e fakangatangata ki homau mafai. 'Oku 'ikai ke mau lava 'o fakatotolo:

- Ha ngaue pe faitu'utu'uni 'a ha kautaha taautaha, tukukehe kapau 'oku fakahoko 'e he kautaha taautaha ha ngaue 'a ha sino fakapule'anga, pea ko e launga 'oku 'omai 'oku fekau'aki mo e fatongia fakapule'anga 'oku fakahoko 'e he kautaha taautaha;
- Ha launga ki ha tokotaha pe sino fakafo'ituitui;
- Ha launga fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi fakamaau'anga;

- Ha ngaue 'oku lolotonga 'i he Fale Alea;
- Ha tu'utu'uni 'a e Kapineti; pea mo e
- Fakataha Tokoni.

'Oku mau fakahinohino 'a e feitu'u pe mafai totonu ki ha taha 'oku ne 'omai ha launga 'oku 'ikai ke 'i homau mafai.

Faka'eke'eke tokamu'a

'Oku mau fale'i ke tomu'a fakahoko 'a e launga ki he mafai fakapule'anga 'oku taumu'a-tonu ki ai. Ko hono 'orange ia 'a e faingamalie 'uluaki ki he mafai 'oku launga'i ke fakahoko ha fakatonutonu pe fakalelei ki ho'o launga. He'ikai te mau fakatotolo ha launga 'oku lava ke solova 'e ha sino pe mafai. Ko e fakatata 'eni, ko e Potungaue Polisi 'a e mafai mo e sino totonu ke 'ave ki ai ha ngaahi launga 'o ha tukuaki'i ki he ngaue kaka 'aki ha pa'anga pe liliu kaka'i ha fakamatala. 'Oku lahi mo e ngaahi 'isiu 'i he ngaahi lao kehe 'oku lava ke vakai'i mo fakalelei'i 'i he fakamaau'anga pe ha fakamaau'anga fakapotungāue (Tribunal). Ko e 'isiu kotoa pe na'e faitu'utu'uni ki ai 'a e Komisoni 'a e Kau Ngaue Fakapule'anga kuo pau ke 'ave 'a e launga pehe ki he Fakamaau'anga 'a e Kau Ngaue Fakapule'anga.

Fakahu ha launga

Kuo pau ke fakahoko 'a e launga 'i he tohi pea 'omai fakataha mo e ngaahi fakamatala ko 'eni:

- Mafai pe sino fakapule'anga 'oku launga'i;
- Tu'utu'uni, fokotu'u tu'utu'uni pe ngaeue 'oku launga'i
- Taimi na'e hoko ai 'a e tu'utu'uni pe ngaeue 'oku launga'i;
- Ko e hingoa pe ngaahi hingoa 'o e kau ngaeue fakapule'anga 'oku/na'e fekau'aki mo e ngaeue 'oku launga'i
- ngaahi ngaeue kuo fai ke solova 'a e launga
- Koeha 'a e ola 'oku ke loto ke ma'u

Kuo pau ke 'omai fakataha mo e ngaahi tohi fakamatala kotoa pe 'oku ala ma'u fekau'aki mo e ngaeue pe tu'utu'uni 'oku launga'i, pea 'omai foki mo ha fakamo'oni 'ata (ID) 'o e toko taha launga, pea temau toki ngaeue ki he launga.

Founga Ngaue

'Oku vakai'i 'a e launga 'i hono fakahu mai ke 'ilo pe 'oku mau ma'u 'a e mafai ke fakatotolo 'a e launga. 'Oku mau fakahoko atu 'i he tohi pe temau fakatotolo pe 'ikai, pe 'oku mau fiema'u ha ngaahi fakamatala lahiange. 'Oku makatu'unga 'a e vave mo e tuai 'a e ola 'o e ngaeue mei he natula 'o e launga. 'Oku mau fakaha atu 'i he tohi pe lipooti 'a e ola 'o e fakatotolo. 'Oku mau malu'i 'a e ngaahi fakamatala kotoa pe 'oku fekau'aki mo e launga,

pea 'ikai ke tukuange ki ha taha kehe 'o fakatatau ki he lao.

Sitetisitika

'Oku fakaafe'i 'e he tu'unga faka-e-mata'i fika ha ngaahi fakatonulea lahi mo tau'ataina. Fakatata, 'e lava ke mau tali ke fakatotolo ha launga neongo ko e 'isiu 'oku launga'i na'e hoko ia 'i he kau pule ngaeue mo ha taimi kimu'a atu, pe ko e launga 'e ni'ihī 'oku ofi mai ki he taimi lolotonga.

'Oku kainga 'a e lahi pe si'isi'i 'a e ngaahi launga 'oku mau ma'u mei he lahi pe si'isi'i 'o 'emau fengaue'aki mo e kakai pea mo e ngaahi sino pe mafai fakapule'anga.

'Oku 'i he peesi ko e "Ta'u, 'i he kemo pel!" Year at a Glance! 'a e ngaahi fika 'o e lahi pe si'isi'i 'a 'emau fengaue'aki mo e kakai mo e ngaahi mafai fakapule'anga. 'Oku ne fakamanatu kiate kimautolu 'a e mahu'inga ke toe vakai'i mo muimui'i 'a 'emau ngaahi fengaue'aki mo e fetu'utaki mo e kakai, 'o kau ai 'a e ngaahi founga 'oku fakafou mai ai 'a e ngaahi launga – founga 'oku manakoa taha pea mo e founga 'oku fiema'u ke fakalelei'i. Kataki 'o vakai ki he faka'osi 'o e lipooti ko 'eni 'oku ha ai 'a e kalafi 'o e ngaahi fengaue'aki kuo mau fakahoko lolotonga 'a e ta'u ngaeue 'oku lipooti atu ni.

Sitetisitika fakama'opo'opo:



151

launga lolotonga
fakatotolo



1

Fakamaau 'eke'eke



126

Launga kuo
kakato pea ola



4

Lipooti

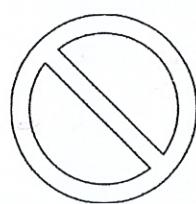


6

fakatotolo 'i he
mafai 'o e
'Omipatimeni

157

Launga lolotonga
fakatotolo



0

Launga 'oku
'ikai ha mau
mafai ki ai



145

0800 telefoni



111 'a'ahi



87 telefoni

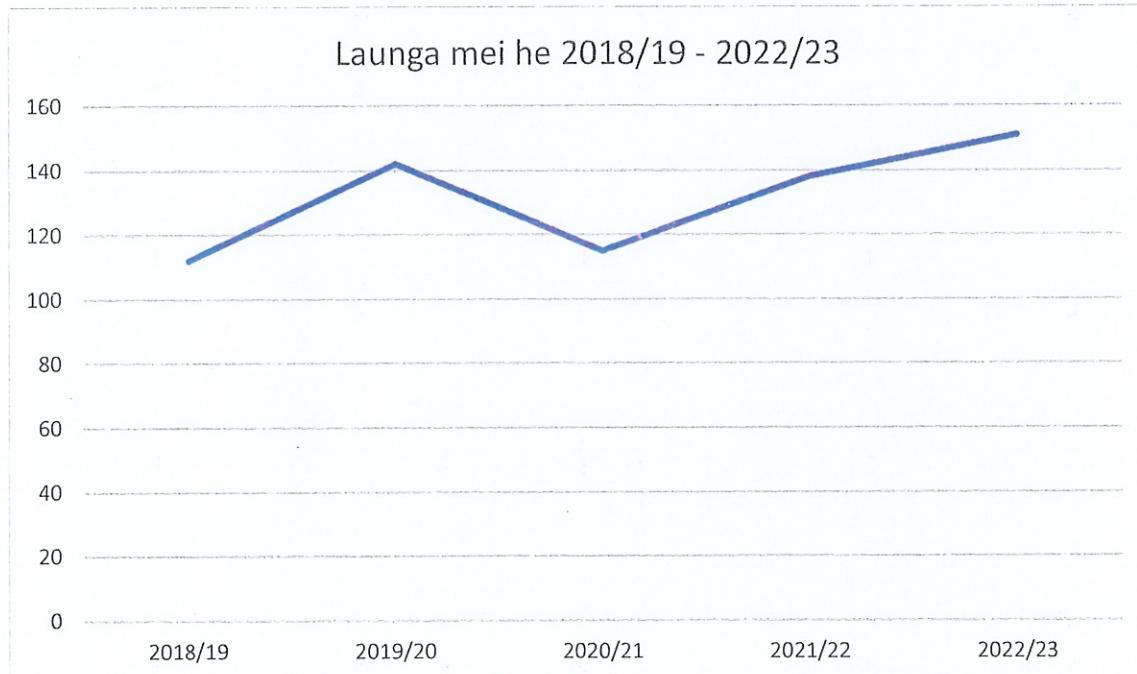


66

Lahi 'o e launga

Ko e launga 'e 151 na'e tali mo fakatoto lo lo Tonga 'a e ta'u ngaue 'oku lipooti (2022/2023). Ko e hiki hake eni 'a e launga 'aki 'a e peseti 'e 9.4 mei he fika 'o e 2021/22.

Fakatata 1 fakafotunga 'a e lahi 'o e launga ne mau ma'u 'i he ta'u 'e 5 kuo 'osi

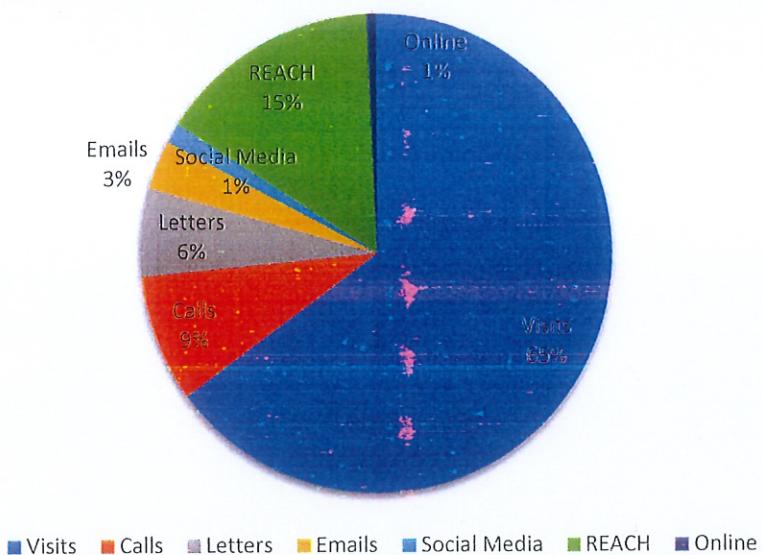


Ko e lahitaha 'o e launga na'e 'omai 'e he kakai 'o e fonua. Ko e launga 'e 2 mei he ongo pisinisi, pea taha mei ha Fakafofonga 'o e Kakai ki he Fale Alea. Ko e fakatoto 'e 6 na'e fakahoko ia 'i he mafai 'o e 'Omipatimeni (own motion investigations) 'i hono mafai 'i he Kupu 11(2) 'o e *Lao 'Omipatimeni 2001*.

Ngaahi founa a'utaki mai 'o e launga

Ko e Fakatata 2 ko hono fakama'opo'opo 'a e founa na'e fou mai ai 'a e launga. 'Oku feinga ke pukepuke 'i ha tu'unga faingofua ki he kakai ke ngaue'aki 'emau sevesi. 'Oku talamai 'e he ngaahi fika ko 'eni 'a e founa 'oku mau fetu'utaki 'aki mo e kakai, pea mo e ngaahi founa 'oku fiema'u ke fakalelei'i. 'Oku mau fehokotaki foki 'i he ngaahi fotunga kehekehe 'o e fetu'utaki 'initaneti, pea 'oku mau 'amanaki 'e toe leleiange 'i he ta'u kaha'u.

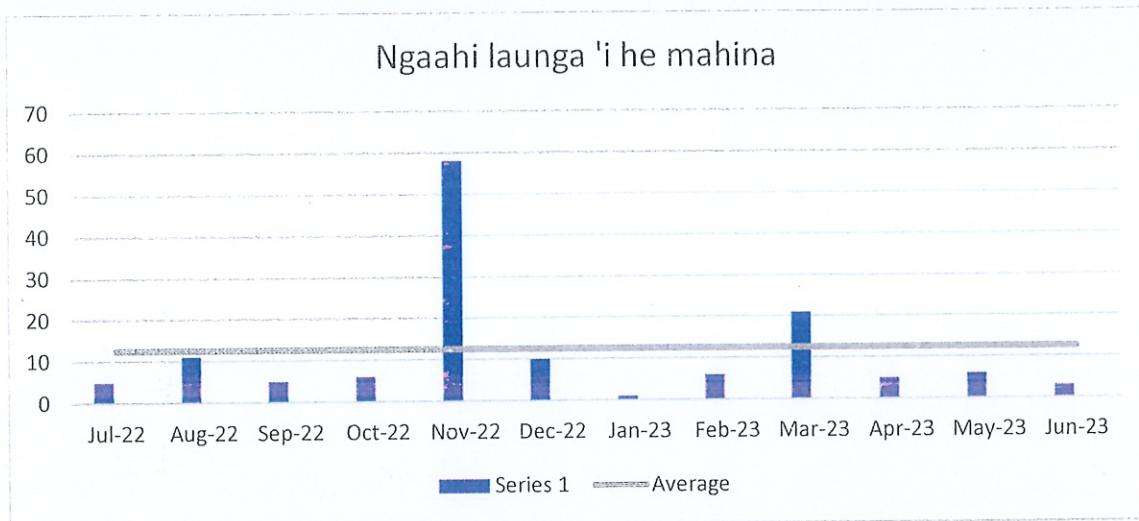
Ngaahi founa a'utaki mai 'o e launga



Na'e fokotu'u 'i 'Okatopa 2022 'a e foomu launga 'i he 'initaneti pea 'oku ma'u atu 'i he tu'asila 'initaneti www.ombudsman.to. Ko e 'uluaki foomu launga faka'initaneti 'eni 'i ha fonua Pasifiki. 'Oku te'eki ke mau tu'uaki, ka kuo mau ma'u ha launga 'e taha 'i he founa ko 'eni. 'Oku mau 'amanaki 'e lahiange hono ngae'aki 'i he kaha'u, tautaufito ko e kuonga 'eni 'o e tekinolosia 'o e fakamatala mo e fetu'utaki.

Lahi 'o e ngaahi launga 'i he mahina

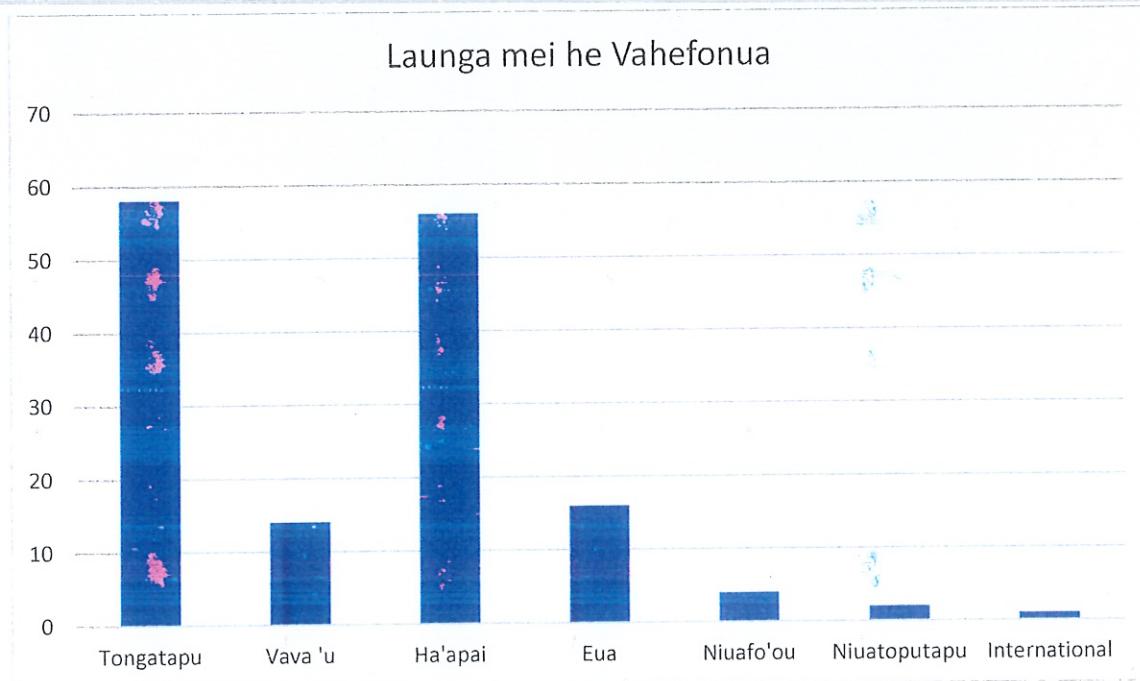
'Oku 'avalisi ki he launga 'e 12.5 na'a mau ma'u 'i he mahina kotoa lolotonga 'a e ta'u 'oku lipooti. Ko e Fakatata 3 'oku ne talamai 'oku fekau'aki vaofi 'a e lahi 'o e launga na'e ma'u mo e lahi 'o e ngaahi polokalama talanoa ngae na'a mau fakahoko ki he kakai. Na'e toe 'ilonaga leleiange 'a e fekau'aki ko 'eni 'i he polokalama A'utonu Ki Ai (REACH) na'e fakahoko ki 'Eua 'i Sepitema 2022, Vava'u 'i 'Okatopa 2022 mo e Ongo Niua 'i Novema 2022 pea toe liu ki 'Eua 'i Ma'asi 2023.



Neongo 'a e fekau'aki 'a e lahi 'o e launga mo e lahi 'o e polokalama talanoa ngaue ki he kakai, 'oku 'ikai ha makatu'unga pau ia ke fakapapau'i 'e lahiange 'a e launga pe si'i ange. 'Oku fakafalala pe 'i he fengaue'aki mo e kakai.

Ngaahi feitu'u 'oku launga

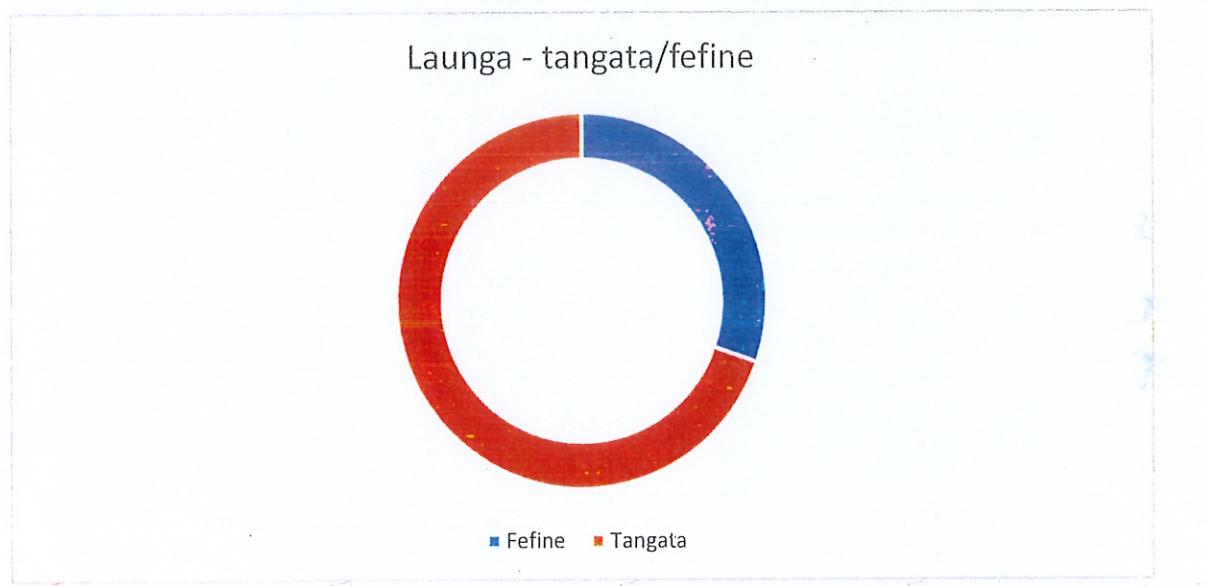
Neongo ko e 'ofisi pe 'e 2, taha 'i Nuku'alofa pea mo Vava'u, 'oku ha'u 'a e launga mei he ngaahi vahefonua katoa. 'Oku fakaha 'i he Fakatata 4, ko e lahitaha 'o e launga ko e afe mai ki he ongo ofisi. 'Oku 'uhinga eni 'oku leleiange ki he tokotaha launga ke 'a'ahi mai 'o talanoa hangatonu ki he 'ofisa fakatotolo pe 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'oku lahi mo e ngaahi founiga faka'initaneti 'e lava ke fakafou mai ai 'enau launga Fakatata, he'ikai lava ke fakatatau 'a Ha'apai ki Tongatapu mo Vava'u, he 'oku 'ikai ha 'ofisi ia 'i Ha'apai.



Ka 'i hono 'analaiso 'a e lahi 'o e launga fakavahefonua, 'oku ne talamai 'oku totonu ke lahiange ha ngaahi 'a'ahi 'e fai ki Ha'apai.

Tokotaha launga – tangata/fefine

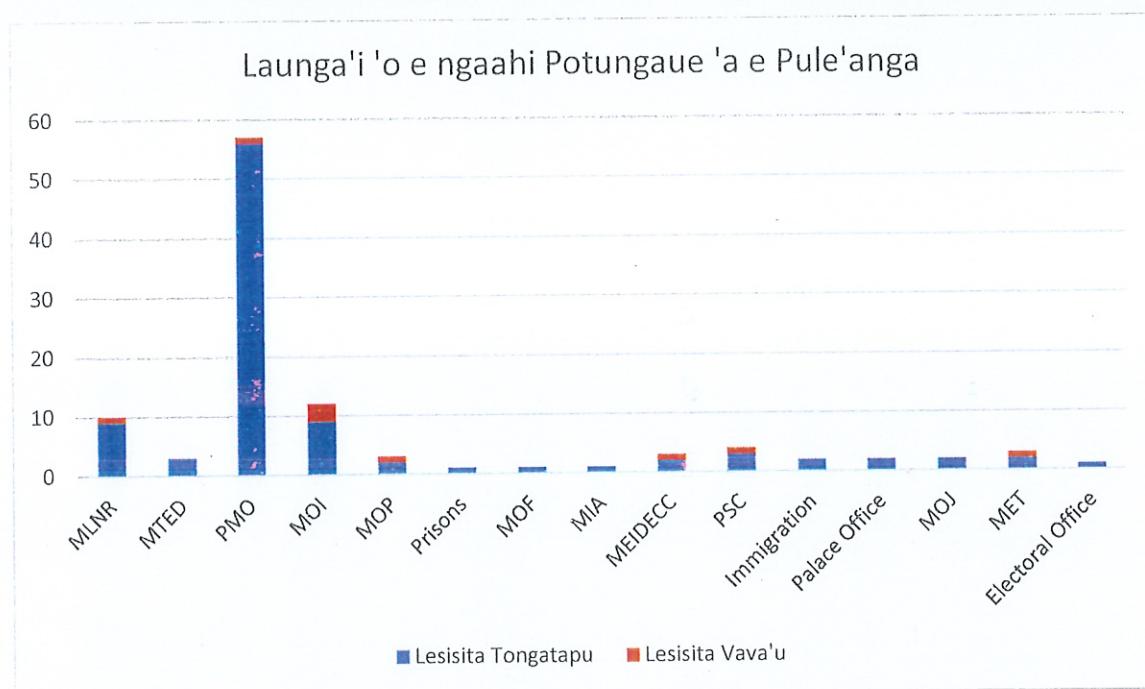
'Oku talamai 'e he kalafi ko 'eni ko e peseti 'e 68 'o e ngaahi launga na'e fakahoko mai 'e he kakai tangata. Ko e peseti 'e 32 ko e kakai fefine. Ko e fika ko 'eni 'oku ne fokotu'u mai 'oku fa'a launga ange 'a e kakai tangata pe 'oku lahiange 'a e ngaahi 'isiu 'oku nau tokanga ki ai.



Ngaahi Potungaue kuo launga'i

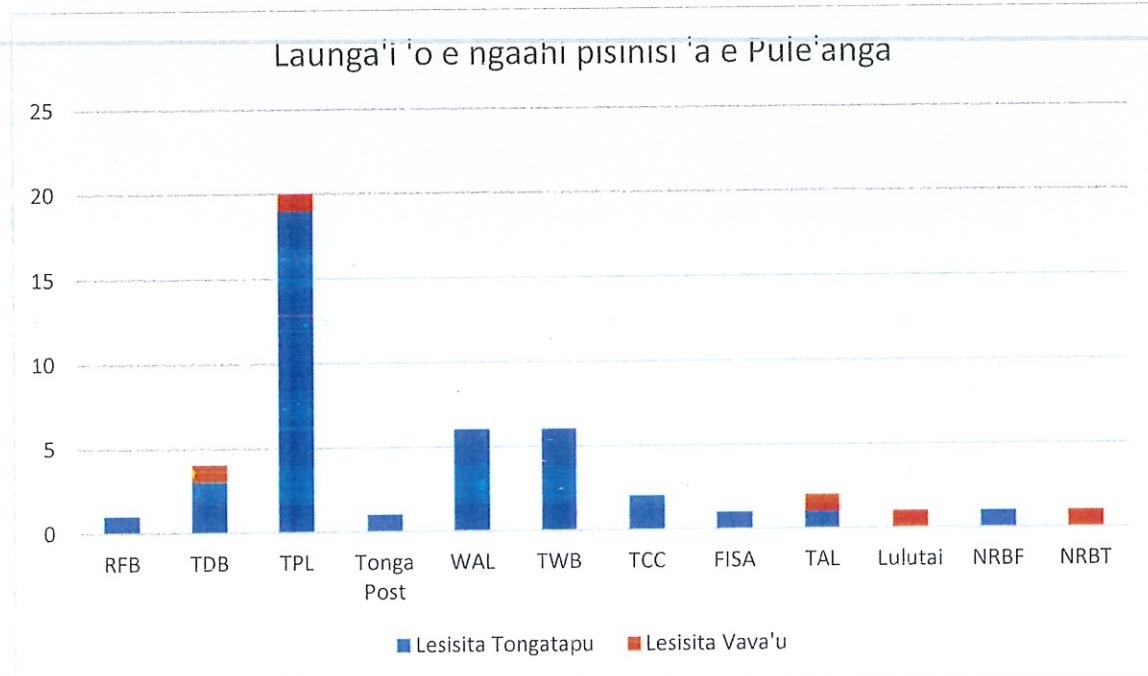
'Oku talamai 'e he Kalafi 'i 'olunga 'a e lahi 'o e ngaahi launga ki he Potungaue taki taha pea mo e launga na'e fakahoko ki homau ongo 'ofisi.

Ko e ngaahi fika 'o e launga 'oku ha atu 'i he ngaahi fakamatala tanaki mai ki he lipooti ni 'i he Fakatata 6.



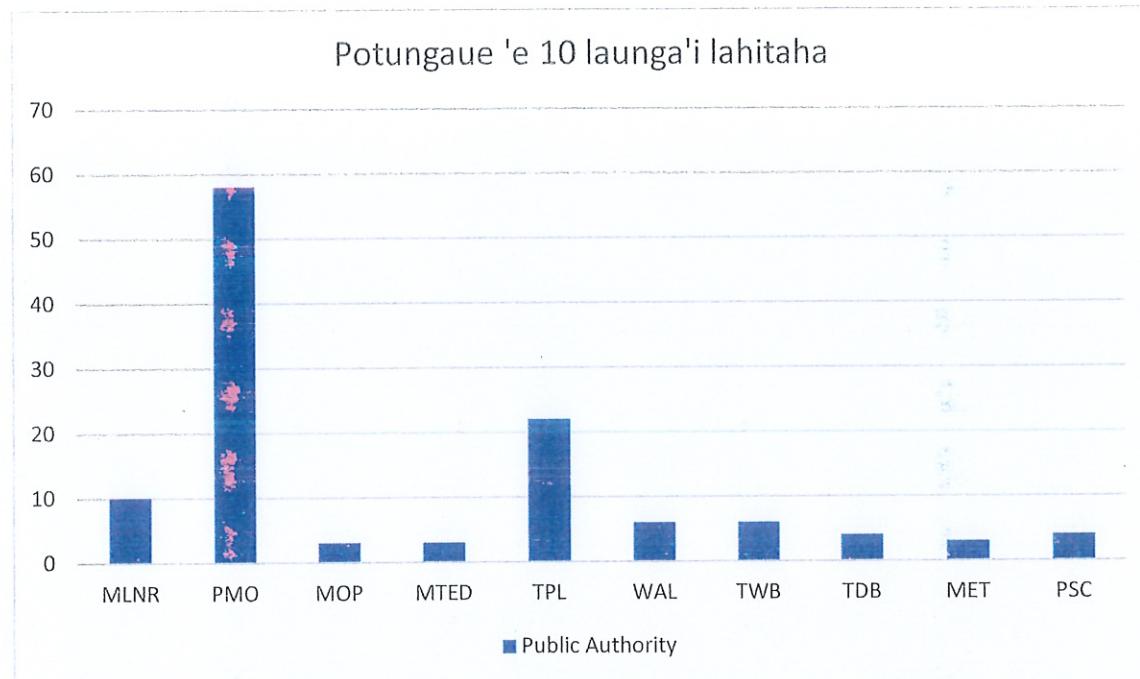
Ko e lahi 'eni 'o e ngaahi launga na'e fakahoko 'o fekau'aki mo e ngaahi sevesi 'oku pisinisi 'aki 'e he Pule'anga. Ko e lahitaha 'a e ta'efiemalie 'a e ngaahi launga ki he Kautaha 'Uhila 'a Tonga hili ange 'a e pa 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea fu'u hiki hake 'a e totongi 'uhila. 'Oku hoko hake ai 'a e Kautaha Ma'u Mafai ki he Veve mo e Poate Vai 'a Tonga. 'Oku lahiange pe 'a e ngaahi launga 'oku fakahoko mai ki he ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga.

'Oku 'oatu 'a e ngaahi fika pe lahi 'o e launga 'i he Fakatata 7.



Potungaue 'e 10 launga'i lahitaha

Ko e ngaahi ngaue'anga 'eni 'e 10 'a e pule'anga na'e lahitaha hono launga'i. 'Oku ha atu 'a e ngaahi fika 'i he Fakatata 8.



Ko e 'Ofisi 'o e Palemia na'e tokolahitaha 'a e kakai na'e launga fekau'aki mo 'enau ngaue lolotonga 'a e ta'u ngaue ko 'eni. Na'e makatu'unga eni 'i he launga fakatokolahi 'a e kakai 'i ha Pule'anga Fakakolo (Va'a ngaue) moe anga hono fa'unga. Neongo 'a e tukuingata 'a e va'a ngaue ke tokanga'i 'a e fengaue'aki 'a e 'Ofisa Pule Fakavahefonua, 'Ofisa Kolo pea mo e kakai 'o e kolo, 'oku kei lahi 'a e ngaahi pole 'o e fatongia lahi mo mafatukituki ko 'eni, tautaufitio ki he ongo lakanga fili ko 'eni.

Neongo 'a e lahi 'o e launga ki he sevesi 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga (kautaha), na'e longomo'ui pea vave hono tokangaekina 'e he kautaha 'a e ngaahi launga, 'i hono tali mai 'o e ngaahi launga mo e ngaahi ngaue ke fakalelei pe fakamahino 'a e tukunga na'e launga'i. Ko e faka'ilonga 'eni 'oku ngaue lelei 'a 'enau founga ngaue 'i loto 'i he ngaue'anga. Ko e ngaue lelei ia. 'Oku taau ke fakatokanga'i, tautaufitio ki hono 'omai 'o e mataotao fakatotolo tau'ataina 'o vakai'i 'a e tu'unga fakahoko ngaue 'o e fa'unga lau e mo'ua 'o e 'uhila ngaue'aki 'oku 'iloa ko e smart meter, 'i hono fehu'ia 'e he kakai 'o e fonua.

Ko e Potungaue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula 'oku kau moia he tu'ukimu'a heni pea moe ngaahi feinga ke fakalelei'i. Neongo 'emau tukuingata ke fakalakalaka homau va fengaue'aki mo e potungaue ka 'oku 'ikai ha faka'ilonga 'o ha nga'unu kimu'a. Neongo 'eni 'oku mau kei tui pe 'e lava 'o fakalakalaka.

Ngaahi kaveinga launga makehe:

Ko e 'elia 'eni 'e 3 mei he 10 launga'i lahitaha na'e to mamafa ki ai 'a e launga:

i. 'Isiu 'i he Pule'anga Fakakolo

Na'e tu'ukimu'a 'a e ngaahi 'isiu 'o e Pule'anga Fakakolo 'i he lipooti ko 'eni. 'I he ngaahi ta'u si'i kuo 'osi na'e fakamalumalu 'a e Pule'anga Fakakolo 'i he Potungaue 'o e Ngaahi Ngaue Fakalotofonua pea hiki mei ai ki he 'Ofisi Palemia. Ko e konga 'o e ngaahi launga koeni ko e ta'efiemalie 'a e tokolahi henau 'ofisa kolo. Ko hono ola leva na'e 'ikai toe fili he kainga 'o e kolo koeni e 'ofisa kolo he fili 'ofisa kolo 2023.

'Oku talamai 'e he ngaahi launga **ko 'eni 'oku 'i ai 'a e fehalaaki 'i he fa'unga 'o e Pule'anga Fakakolo**. Fakatata, 'oku pehe 'e he tokolahi 'oku fakaongoongo 'a e 'Ofisa Kolo ki he 'Ofisa Pule Fakavahefonua, pea tokua 'oku 'i ai 'a e mafai 'o e 'Ofisa Pule Fakavahefonua ke ne vakai'i ha launga fekau'aki mo e 'Ofisa Kolo. Ka 'oku ha hen'i 'a e 'ikai ha mafai fakalao ke ne fakafekau'aki 'a e ongo 'ofisa ko 'eni ki ha taliui pehe.

'Oku mahino hen'i 'a e 'ikai ha fa'unga ke fakafou ai e ta'efiemalie mei he kakai 'i he 'ofisakolo ki he Pule Fakavahe.

'Oku 'ikai mo ha mafai ia 'a e Fakaofonga Falealea 'o e Vahenga ke solova 'aki e ngaahi palopalema koeni. 'I he tu'unga koia 'oku meimeい ke

solova 'aki pe e ngaahi palopalema 'aki 'enau sio ki ha founa tenau lototaha kiai.

Ko e faingamalie 'eni ki he Pule'anga Fakakolo ke toe fokotu'utu'u fo'ou 'a e fa'unga fengae'aki 'o e kau 'ofisa fakapule'anga ko 'eni ki he kaha'u. 'E toe lahiange 'a e launga 'a e kakai 'o fekau'aki mo e fatongia pe ngaue 'a e ongo 'ofisa ni 'i he fononga atu ko 'eni mo e fakalakalaka ange 'a e nofo mo e mo'ui 'a e kakai, pea lahiange mo e ngaahi fatongia 'oku tuku falala ki he ongo 'ofisa ke fakahoko 'o kau ai 'a e tufa tokoni ki he fakatamaki fakaenatula, vai fakakolo, pule'i 'o e ngaahi pa'anga 'a e kolo. Ko ia ai 'oku fiema'u ha fokotu'utu'u 'oku lelei ange ke ne solova 'a e ngaahi 'isiu 'oku 'asi hake.

ii. Hiki lahi 'a e totongi 'uhila

Na'e lahi 'a e hoha'a 'a e kakai 'i he hiki lahi 'a e totongi 'o e 'uhila 'i he 'osi ange 'a e pa 'a e mo'ungaafi 'i Hunga Tonga Hunga Ha'apai. Na'e vave e lahi mai 'a e launga pea ha mai 'oku matu'aki fiema'u ke 'omai 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tonga ha fakatotolo tau'ataina ke vakai'i 'a e ngaue 'a e smart meter mo e fa'unga lau mo tohi mo'ua 'uhila 'a e kautaha. 'Oku mau fakamalo ki he kautaha hono 'omai e mataotao fakatotolo tau'ataina 'o fakahoko 'a e ngaue ko ia.

Na'e 'i ai foki mo e ngaahi mo'oni'i-me'a kehe na'e kaunga ki he hiki lahi 'o

e totongi 'o e 'uhila, 'o kau ai 'a e fakafuofua na'e fu'u fehalaaki lahi. 'E ma'u kotoa 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakatotolo tau'ataina mei he lipooti 'a e mataotao 'i ha fetu'utaki fakahangatonu pe ki he Kautaha 'Uhila 'a Tonga.

Neongo, 'eni ko e tokolah'i 'o e kau launga na'a nau pehe na'e ki'i lahi ange 'enau ngaue'aki 'a e 'uhila, 'i he angamaheni. Na'e fakahoko 'e he kautaha 'a e founa ngaue tatau ki hono vakai'i 'o e 'isiu ki he totongi 'uhila, pea vave 'enau ngaue ki hono fakatonutonu 'a e ngaahi mo'ua 'uhila na'e fehalaaki 'o fakafoki 'a e seniti na'e hulu mei he totongi 'a e kakai ki he'enau 'akauni totongi mo'ua 'uhila.

iii. Launga kelekele

'Oku 'ikai hala ha ta'u 'a e kau ma'u pe 'a e Potungaue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula 'i hono launga'i lahitaha. 'Oku kau mai mo e kakai Tonga nofo 'i he ngaahi fonua muli 'i he launga, koe'uh'i 'oku kei 'i ai honau kelekele lesisita 'i Tonga ni.

'Oku lahi 'a e ngaahi tu'unga fakangaue ia 'oku matu'aki fiema'u ke fakalelei'i, ka ko e taha 'o e matavaivai mahino ko e fetongitongi 'o e le'ole'o 'i he lakanga 'o e 'Ofisa Pule Ngaue. Kuo mau toutou fokotu'u atu ha ngaahi fakakaukau faka'ofo'ofa ange ke

fakahoko pea mau feinga homau leleitaha ke vaofi mo tokoni ki he 'Ofisa Pule Ngaue, ka ko e taimi kotoa pe 'oku kamata ke mafana ai mo ola ha fengae'aki kuo fetongi 'a e 'Ofisa Pule Ngaue ia, 'o le'ole'o ha taha fo'ou, pea pau ai ke mau toe kamata fo'ou. 'Oku motuhia fakafokifa hen'i ha ngaahi fakalakalaka fakangaue. 'Oku fiema'u ha taki tu'uma'u ki ha vaa'i taimi pau mo loloa fe'unga ke fakahoko e ngaue fakaetaki 'i ha ngaue'anga mahu'inga pehe ni.

'Oku ha kiate kimautolu 'oku loloto ange 'a e palopolema 'a e Potungaue. 'Oku kau hen'i 'a e ngaahi faingata'a'ia fakangaue fakafo'ituitui, palopolema 'i he fa'unga ngaue pea mo hono patiseti. 'Oku fiema'u ha ngaue lahi mo fakavavave ke solova 'a e ngaahi faingata'a ko 'eni.

Ko e taha 'o e palopolema mata'a'a 'aupito ko e 'ikai ha tokanga 'a e potungaue ke tauhi 'a e fetu'utaki taimi totonu mo e kakai. 'Oku kau hen'i 'a e kolc tala'api mo e lisi. Ko e konga lahi 'o e ngaahi launga na'e mei lava pe ia 'o solova vave kapau na'e loto'aki pea 'ulungaanga 'aki 'e he Potungaue ke ngaue mo 'omai 'a e tali taimi totonu ki he kakai. 'Oku mau 'amanaki 'e vave ni hano fokotu'u ha 'Ofisa Pule Ngaue 'oku taau mo e fatongia ke ne 'alofi ha liliu mo fakalelei ki he ngaue'anga ni.

Ngaahi launga makehe

Tokanga'i e kau'a fonua – Polisi,
Kasitomu pe 'Imikuleisoni

Ko e launga 'eni 'a ha fefine pisinisi fekau'aki mo ha tokotaha ngaue na'e tukuaki'i ki he ngaue kaka 'aki 'o ha pa'anga 'e \$200,000 mei he pisinisi 'i Novema 2022. Na'e faka'ilo ki he 'api polisi ofitaha pea fakaha 'e he polisi 'oku fakahoko 'a e fakatotolo pea kuo 'i ai mo e tu'utu'uni 'a e Fakamaau Polisi 'o ta'ofi 'a e faka'iloa ke folau pe mavahe mei he Tonga ni kae 'oua kuo fakahoko 'a e hopo.

Na'e toki 'ilo 'e he tokotaha launga kuo mavahe 'a e faka'iloa ia mei Tonga ni ki Nu'usila, pea he'ikai toe foki mai. Na'e ta'efiemalie lahi ki he ngaue 'a e polisi pea ne tukuaki'i na'e lohiaki'i ia, 'o fekau'aki mo e pehe kuo 'i ai 'a e tu'utu'uni ta'ofi ke 'oua 'e toe folau 'a e faka'iloa. Na'a mau fakatotolo 'o 'ilo ko e mo'oni na'e 'i ai 'a e tu'utu'uni ta'ofi.

Na'e hoko atu e fakatotolo ki he ngaahi mafai fekau'aki tonu mo e kau'afonua, 'a ia na'e totonu ke nau tokanga'i 'a e tu'utu'uni ta'ofi. 'Oku lolotonga 'i he tepile 'a e Potungaue Tukuhau mo e Kasitomu, pea 'e 'oange foki mo e faingamalie 'o e Va'a 'Imikuleisoni. 'Oku hoko atu 'a e fakatotolo ko 'eni.

Toloi langa fale tokoni

Ko e tokotaha launga na'e holo hono fale 'i he Saikolone Gita 'o e 2018. Na'e talanoa mo e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue'anga Lalahi 'i he 2021. Na'e talaange ke fakafonu 'a e foomu pea totongi mo e \$400 ko e 10% 'o e sino'i silini tokoni kae kamata 'a e langa 'aki ha \$4,000.

Na'a ne muimui'i 'ene ngaue 'i he konga loto 'o e 2022 pea talaange ke tatali ki he ta'u fakapa'anga hono hoko. Na'e foki ki he Potungaue 'i Novema 2022 pea talaange ke 'alu kae toki fetu'utaki atu ke na fakataha mo e Minisita. 'Oku te'eki ke fetu'utaki 'a e Potungaue ki he tokotaha launga.

Lolotonga 'eni kuo 'omai 'e he Potungaue ha tali 'o pehe ko e pa'anga kotoa pe na'e hanga ke tokoni ki ha maumau na'e hoko 'ia Saikolone Gita kuo liliu kotoa ia ke tokoni'i 'aki 'a e ngaahi ngaue ki he maumau na'e tupu mei he pa 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai. 'Oku mau toe foki ki he Potungaue ke toe 'omai ha fakamatala mahino ange 'o e pa'anga tokoni ko 'eni. 'Oku hoko atu 'a e fakatotolo.

Ngaahi launga kuo tapuni:

Totongi fakafoki \$15 ki ha koloa mole ko hono mahu'inga \$1,000 pe lahiange

Na'e loto mamahi 'a e tokotaha launga 'i he Tonga Post & Fast Print Limited ('Tonga Post') tupu mei he fale'i hala na'a nau fai kiate ia 'o 'ave ha milemila tapaka Tonga 'e 200 ki 'Aositelelia, pea faka'auha 'o hoko ai 'a e mole fakapa'anga kiate ia.

Na'e fakaha mei he Tonga Post koe'ahi na'e fakamo'oni e tokotaha launga 'i he Foomu fakaha 'ene loto kiai fakatatau ki he Konga H 'o e foomu, 'oku 'uhinga eni ko e ngaahi maumau moe mole 'oka hoko ki he'ene koloa 'oku totongi huhu'i 'aki pe 'a e \$15. Na'e 'ilo'i foki he fakatotolo na'e te'eki pe fale'i he tokotaha ngaue ia 'a e Tonga Post e tokotaha launga 'oku tapu 'a e tapaka ke hu ki 'Aositelelia.

Na'a mau talanoa'i e tukunga ko 'eni mo e 'Ofisa Pule Ngaue mo e kau taki ngaue 'o felotoi ko e fale'i na'e 'oange ki he tokotaha launga na'e hala, 'o tupu ai 'a 'ene loto ke 'ave 'a e tapaka Tonga mo fakamole ke 'ave. 'Ikai ko ia pe ka na'e 'ikai ko ha mole pe maumau, ka na'e faka'auha he 'oku tapu pe ia ke 'ave pehe 'a e tapaka Tonga ki 'Aositelelia. Na'e totongi fakafoki kakato 'a e fakamole 'a e tokotaha launga.

Maumau'i 'a e Aleapau Ngaue

Na'e aleapau ngaue 'a e tokotaha launga mo e Poloseki Tokangaekina 'o e Matu'uaki e Ha'aha'a 'o e Feliuliuki 'a e 'Ea 'oku 'iloa ko e Climate Resilient Sector Project (CRSP) 'o ngata ki he 30 Novema 2019. Na'e fakaloloa 'e he MEIDECC 'a e aleapau 'i ha mahina 'e 6 'o ngata ki he 31 Me 2020. Na'e tukuaki'i 'e he tokotaha launga kuo te'eki ke totongi ia talu e kamata 'a 'ene aleapau ngaue.

Na'e toe fakaloloa 'e he MEIDECC e aleapau 'i ha toe mahina 'e 6 ki Novema 30, 2020. Na'e 'ikai ha aleapau pepa, ka na'e loto pe ki ai 'a e tokotaha launga. Na'e 'ikai ke totongi mo e fakaloloa hono ua, 'o hange pe ko e 'uluaki pea 'oku 'eke 'e he tokotaha launga ke totongi ia ki he'ene ngaue na'e aleapau.

Na'e fakaha mei he MEIDECC tenau solova e launga koeni pea 'ikai fiema'u ia ke fakahoko ha fakatotolo.

Vahenga Fili

'I he hiliange 'a e fili falealea 'o e 2021. Na'e faitohi 'a e fakafofonga Fale Alea 'o 'Eua ('i he taimi ko ia) ki he 'Ofisa Pule Ngaue 'o e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue'anga Lalahi 'o fakamafai mai ke liliu 'a e me'alele 'e taha mei hono pule'i 'e he 'Ofisi 'Eua 11 ki he Kosilio Malau.

Na'e fai 'a e ngaahi feinga ke fakafoki 'a e me'alele ka na'e 'ikai ke lava.

Na'e 'oatu 'a e launga ko 'eni ki ha fale'i fakalao 'a e 'Ateni Seniale. Na'e pehe mei he 'Ateni Seniale ke tuku atu ki he kau polisi ke fakatotolo'i.

Kuo mau tapuni 'a e launga ko 'eni pea momoi atu ki he Potungaue Polisi 'o

fakatatau mo e *Kupu 14(6)*'o e *Lao Omipatimeni 2001*.

Tapuni

'Oku kei hokohoko atu pe 'emau ngaue ki hono tapuni 'a e ngaahi launga 'i ha tu'unga lelei. Pea ko e ngaahi me'a eni 'oku kaunga ki he fa'a loloa hano tapuni ha launga:

- Ngaahi kole ke fakaloloa 'a e taimi ke ngaue ai 'a e potungaue ke fakakakato 'a e ngaahi fakamatala ke 'omai
- Ko 'emau toe foki ki he Potungaue ke fakamahino ha ngaahi me'a 'oku 'ikai mahino 'i he tali kuo 'omai
- Ko e lahi 'o e ngaahi 'isiu 'oku fekau'aki mo e launga, pea fiema'u he taimi 'e taha ke kau mai ha potungaue 'e taha pe lahiange koe'uhu 'oku nau kaunga ki he ngaahi 'isiu 'oku launga'i
- tuai e tali mai tupu mei ha tonounou pe 'ikai ke maau 'a e ngaahi fa'unga fakangaue 'a e potungaue

Neongo kotoa 'a e ngaahi pole 'i 'olunga na'e lava 'e he Timi Fakatotolo 'o fakakakato 'a e ngaue 'o ola pea tapuni ha launga 'e 116:

	Launga
MOH	4
MLNR	20
MOP	6
MEIDECC	4
PRISONS	6
MOJ	1
MFNP	4
GOVERNOR HP.	1
MET	2
MOI	13
MORC	1
PSC	1
PMO	3
TFES	1
MTED	8
NEMO	1
MAFF	1
TONGA POST	2
TMCL	1
PAT	1
TWB	5
TPL	14
NRBF	2
WAL	5
TCC	2
TDB	2
MIA	3
TOURISM	1
TONGA CABLE	1
NRBT	1
KAKATO, OLA PEA TAPUNI	116

6. Aofangatuku

Ko e kii ki he tu'uloa mo e 'aonga 'o e fatongia ni ko hono tauhi ma'u hono tu'unga "Tau'ataina". 'Oku mau fiefia foki ke tali 'a e *Lao Fakaangaanga ko e Lao ki hono Malu'i 'o e Fakamatala Taautaha ki he Mo'ui* he 'e ope atu heni homau nima fuafatongia ki he siofi moe ngaahi me'a mahu'inga kehe. Ko e fakalakalaka lelei 'aupito 'eni, ke ngaeue 'aonga 'aki kiai homau tu'unga tau'ataina.

Ko e ola 'emau fua fatongia 'oku tokoni lahi ia ki he anga hono tataki 'o e ngaahi sino fakahoko ngaeue 'a e Pule'anga, pea 'oku fiema'u ia ke fatu ha ngaahi mape fononga ke ho'ata mei ai e ngaahi ngaeue koia. 'I he vakai ki he Palani Ngaue lolotonga 'oku ikai toe veiveiu e mahu'inga e ngaahi fika tanaki fakamatala, ka 'e toe lelei ange kapau 'e toe tanaki moe ngaahi fakamatala ki he ngaahi fika koia.

Ko e faitotonu moe pule lelei 'a e me'a ke muimui kiai 'a e tokotaha kotoa. 'I ha poupou mei he 'Omipatimeni, "He 'e lelei kiate koe, lelei ki he Pule'anga mo e kotoa 'o Tonga".

GOOD GOVERNANCE



7. Fakamatala tanaki

Ko e ngaaahi fakamatala tanaki eni 'o e ngaaahi fikai ki he ngaaahi kotoa he Konga 3 mo e Konga 4 'o e Lipooti.

Kalafi 1:

	Ola	Ngaahi ngae/Founga	Ma'u e taketi
Vā'a Tataki mo e Fale'i Tu'u'tu'uni ngae	Leleiange 'o e Tataki mo e fale'i ki he tu'u'tu'uni ngae	Tataki 'o e fakataha fakauike 'a e 'Omipatimeni Tokoni ke tataki mo fakahinohino 'a e 'Ofisa Pule ngae mo e kau taki 'o e ngaaahi va'a Unga mai 'o e kaungaue polofesimale 'i hano fiema'u	Ma'u e taketi
	Leleiange 'a hono pule'i 'o e ngae mo e ngae'angā fakalukufua	Tataki e ngaaahi fakataha fakauike ki he fakalele e ngae Tuku mai e fakahinohino mo e tataki	Ma'u e taketi
	Tokoni ke ngae'i 'a e ngaaahi Totonu 'a e Tangata	Fakahoko ha ngaaahi polokalama fakamatala 'o taukave'i 'a e totonu 'a e tangata Uki ha ngaaahi fakataha mo e ngaaahi kupu fekau'aki Fakahoko ha ngaaahi Poloseki fekumi/fakatotolo fakaako mo pulusi 'o e ngaaahi fakamatala Fakahoko ha ngaaahi fekumi 'i he malumalu 'o e mafai 'o e 'Omipatimeni (own motion)	Tatali ki hano toki fiema'u
		Lesisita, leva'i, fakatotolo 'o ha ngaaahi launga fekau'aki mo hono pa'usi'i 'a e totonu 'a e tangata	

Ko ha polokalama fakamataala ngae (talanoa ngae) 'oku ola lelei	Fa'u ha palani mo fakahoko ha polokalama fakamataala ngae Uki ha ngaahi talatalanoa mo e ngaahi kupu fekaukau'aki Kau ki ha ngaahi polokalama talanoa mo e kakai'i he letio, televisone mo e mitia sosiale Fakahoko ha ngaahi konifelenisi, fakataha Fakahoko ha ngaahi polokalama fakamataala ngae Fakahoko ha ngaahi polokalama talanoa mo e ongoongo Pulusi'o e ngaahi lipooti'o e ngaahi ngae fakatotolo	Ma'u e taketi
Leleiange'a e V'a'a Ngaue ki he kaungaue mo e ngaahi ngae to koni ki hono pule'i'o e ngae'anga	Unga'o e kaungaue'o fakatatau ki he founiga ngae Tauhi mo tokanga'i'a e lekooti ma'u ngae Fakahoko ke kakato'a e PAF Tokanga'i tohi lekooti hono ngae'e'aki'o e ngaahi me'alele Ko e fa'unga ngae fefononga'aki'oku pau mo lelei Faka'ai e mo'ui lelei Kau atu ki he ngaahi ako ngae Fakahoko ha ako ki he ngaahi tu'utu'uni ngae Fakapapau'i'oku ma'a'a e 'atakai ngae Fakahoko e tauhi lekooti fakatatau ki he tu'utu'uni ngae Fakahoko ha tauhi lekooti malu pea lelei	Ma'u e taketi
Tu'unga ma'olunga hono pule'i rno levai'i'o e pa'anga	Teuteu'i e lipooti fakamahina ki he fakamole fakapa'anga Teuteu'i e palani fakamahina'o e ngaahi fokotu'utu'u ki he kaha'u Teuteu'i mo fakahoko e palani ngae	Ma'u e taketi ka 'oku fiema'u pe ke toe lelei ange

	Tokanga'i hono leva'i e ngaahi naunau he loki tauhi naunau 'a e 'ofisi Tokanga'i e ngaahi 'ota mo e taimi ke ma'u mai ai Fakamatala ki he tu'unga e vahe fakauike mo e fakata'u Teuteu'i e ngaahi foomu ki he tukuhau Teuteu'i e ngaahi vausia ki he ngaahi 'inivoisi mo'ua ke totongi Teuteu'i hono totongi e ngaahi ma'u vhengen makehe	Ma'u e taketi ka 'oku fiema'u pe ke toe lelei ange
	Fakahoko e fakataha fakauike Kau ki he ngaahi fakataha fakauike 'a e kau taki Kau ki he fakataha fakauike mo e OMB Fakahu e lipooti fakamahina Fakahu e lipooti fakakuata Teuteu'i e CP/patiseti mo e AMP Teuteu'i mo fā'u ha ngaahi tatau mā'a e KPIs (CP) Teuteu'i ha tauhi lekooti faka'ilekitulonika ki he launga	Ma'u e taketi
	Sisitemi Kompiuta falala'anga mo ngae lelei	Fakahoko ha 'a'ahi fakamahina ki he ngaahi mē'a ngae lelei
Fakatotolo	Founda launga 'oku 'ikai filifilimānako pea lelei	Lesisita e launga Fakatotolo'i e launga Fakatotolo ki he launga mei he 'ofisi Leva'i e ngaahi keisi Fale'i mo lekooti e ngaahi ta telefoni kotoa pe, 'a'ahi

Vakavakai'i ke tonu	Fakahoko e ngaahi fakataha fakauike Kau ki he ngaahi fakataha fakauike 'a e kau taki Kau ki he fakataha fakauike mo e OMB Fakahu e lipooti fakamahina Fakahu e lipooti fakakuata Tauhi e lekooti Leva'i e ngaahi ola	Ma'u e taketi
Ko ha founiga fakalele ngaele lelei	Kau ki hono teuteu'i 'o e CP/patisseti mo e AMP Kau ki hono teuteu'i 'o e Lipooti fakata'u 'inativiu taimi unga 'o e kaunguae mo fa'u hano lipooti fakafo'ou ki he tohi tu'utu'uni ngaele ki he kau ngae	Ma'u e taketi
Ngaahi polokalama fakalakalaka ngaeue 'oku lolotonga fakahoko	Fetuku mo kau ki he ngaahi ako fakamahina ngaeue 'oku lolotonga fakahoko	Ma'u e taketi
	Tokanga'i e ngaahi naunau he loki tauhi naunau 'a e 'ofisi Fakahoko mo tokanga ki he 'ngaahi 'ota mo e taimi ke ma'u mai ai Fakamatala ki he tu'unga vahenga fakata'u mo e fakauike ke fakahu hano lipooti Teuteu'i e ngaahi foomu tukuhau Teuteu'i e ngaahi vausia ki he totongi 'inivoisi Teuteu'i hono totongi ki he ngaahi ma'u vahenga makehe	Ma'u e taketi ka 'oku fiema'u pe ke toe lelei ange

Vakavakai'i ke tonu	Fakahoko e fakataha fakauike Kau ki he ngaahi fakataha fakauike 'a e kau taki Kau ki he fakataha fakauike mo e OMB Fakahu e lipooti fakamahina Fakahu e lipooti fakakuata Teuteu'i e CP/patiseti mo e AMP Teuteu'i mo fa'u ha ngaahi tatau ma'a e KPIs (CP) Teuteu'i ha tauhi lekooti faka'ilekitulonika ki he launga	Ma'u e taketi
Sistemi Kompiuta falala'anga mo ngae lelei	Fakahoko ha 'a'ahi fakamahina ki he ngaahi me'a ngae Fakahoko ha 'a'ahi fakamahina ki he ngaahi me'a ngae	Ma'u e taketi
Fakatotolo	Founga launga 'oku 'ikai filifili manako pea lelei	Lesisita 'o e launga Fakatotolo 'o e launga Fakatotolo ki he launga mei he 'ofisi Leva'i 'o e ngaahi keisi Fale'i mo lekooti e ngaahi ta telefoni kotoa pe, 'a'ahi
Vakavakai'i ke tonu	Fakahoko e ngaahi fakataha fakauike Kau ki he ngaahi fakataha fakauike 'a e kau taki Kau ki he fakataha fakauike mo e OMB Fakahu e lipooti fakamahina Fakahu e lipooti fakakuata Tauhi e lekooti Leva'i e ngaahi ola	Ma'u e taketi
Ko ha founga fakalele ngae lelei	Kau ki hono teuteu'i 'o e CP/patiseti mo e AMP Kau ki hono teuteu'i 'o e Lipooti fakata'u 'inativiu taimi unga 'o e kaungaue mo fa'u hano lipooti fakafo'ou ki he tohi tu'utu'uni ngae ki he kau ngae	Ma'u e taketi
Ngaahi polokalama fakalakalaka ngae 'oku lolotonga fakahoko	Fakahoko mo kau ki he ngaahi ako fakamahina	Ma'u e taketi

Figure 1:

Lipooti he ngaahi Tokolahi	
ta'u	
2018/19	112
2019/20	142
2020/21	115
2021/22	138
2022/23	151

Figure 2:

Founga	Tokolahi
'A'ahi	100
0800 mo e ta	13
Telefoni laini	
faitohi	9
'imeili	5
uepusaiti	1
A'UTONU	23
Mitia fakasosiale	1

Figure 3:

Mahina	tokolahi
Siulai	7
'Aokosi	12
Sepitema	5
'Okatopa	2
Novema	58
Tisema	10
Sanuali	1
Fepueli	8
Ma'asi	21
'Epeleli	8
Me	9
Sune	4

Figure 4:

Vahe fonua	tokolahi
Tongatapu	58
Haapai	56
'Eua	16
Vava'u	14
Niuao'ou	4
Niuatoputapu	2
International	1

Figure 5:

Tangata/fefine	tokolahī
tangata	108
fefine	43

Figure 6:

Ngaahi Potungaue	Fakahoko 'i Tonga	Fakahoko 'i Vv
MNLR	9	1
MTED	3	
PMO	56	1
MOI	9	3
MOP	2	1
PRISONS	1	
MOF	1	
MIA	1	
MEIDECC	2	1
PSC	3	1
IMMIGRATION	2	
PALACE OFFICE	2	
MOJ	2	
MET	2	1
ELECTORAL	1	

Figure 7:

Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	Fakahoko 'i Tonga	Fakahoko 'i Vv
NRBF	1	
TDB	3	
TPL	19	1
TONGA POST	1	
WAL	6	
TWB	6	
RFB	1	
TCC	2	
FISA	1	
TAL	1	
Lulutai Airlines		1
NRBT		1

Figure 8:

Ministry of Lands	10
Prime Minister's Office	58
Ministry of Police	3
Ministry of Trade and Economic Development	3
Tonga Power Limited	22
Waste Authority Limited	6
Tonga Water Board	6
Tonga Development Bank	6
Ministry of Education	3
Public Service Commission	4

FOUNGA FETU'UTAKI

Ki ha'o faka'eke'eke 'imeili pe ki he uepisaiti 'a e 'ofisi ko e info@ombudsman.to.

Kapau 'oku ke fie fakahu mai ha'o launga pe fakatalanoa ki ha ngaahi me'a fekau'aki mo e 'ofisi 'o e 'Ompatimeni, fetu'utaki mai:

- Online he www.ombudsman.to
- 'imeili he investigation@ombudsman.to
- Fika Telefoni ko e 7401450
- Fika ta ta'etotongi ko e 0800 OMB/0800 662
- Faitohi 'o li mai he PO Box 847

Pe 'i he peesi facebook ko e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni